

Volker Leppin
Maarten Luther

Biografie van een hervormer: denker, monnik, rebel

Uit het Duits vertaald door Huub Stegeman

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9190-9
ISBN 978-94-023-0875-4 (e-book)
NUR 680

Vertaling: Huub Stegeman
Omslagontwerp: Zeno
Omslagbeeld: portret van Maarten Luther, door Lucas Cranach de Oudere © Bridgeman Images, Londen
Auteursfoto: © Hannegreth Grundmann
Afbeeldingen fotokatern: © Bridgeman Images, Londen
Afbeeldingen binnenwerk: © WBG-Archiv, Berlijn
Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

Original edition, *Martin Luther. Vom Mönch zum Feind des Papstes*,
2nd edition 2015 © Lambert Schneider, an imprint of WBG (Wissen-
schaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt, Germany
Nederlandstalige uitgave © 2017 Meulenhoff Boekery bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd de fotorechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekery bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

<i>Inleiding</i>	7
1 De zoon: voorbestemd voor het hogere	11
2 De monnik	17
3 De jonge professor	31
4 De reformator	49
5 De profeet	69
6 De predikant-bisschop van Wittenberg	83
7 Het hoogtepunt, 1525	95
8 De vorsten handelen	117
9 De reformator in de marge van de reformatie	129
10 De oude professor	149
11 Het einde	163
 <i>Bronnen en literatuur</i>	 171
<i>Noten</i>	177
<i>Verantwoording</i>	187
<i>Register</i>	189

Inleiding

Luther blijft een omstreden figuur. Steeds weer opnieuw slaait de discussie rond zijn persoon op, zeker in de aanloop naar het grote jubileum van 2017. Niet alleen de vraag of hij ook werkelijk zijn stellingen op de kerkdeur heeft gespijkerd houdt de gemoederen bezig. Ook mijn in de reeks ‘Gestalten des Mittelalters und der Renaissance’ verschenen biografie *Martin Luther* uit 2006 veroorzaakte heftige discussies.¹ De belangrijkste vraag was daarbij waarschijnlijk hoe moet worden omgegaan met de verschillende lagen herinneringen waarachter het levensverhaal van de hervormer inmiddels verborgen ligt. In mijn aanpak ben ik er steeds van uitgegaan dat het Lutheronderzoek er goed aan doet, ook als het gaat om het persoonlijke leven van de hervormer, consequent de klassieke benadering van het kritische bronnenonderzoek toe te passen, gecombineerd met de nieuwste inzichten in het onderzoek naar herinneringen. Die hebben namelijk laten zien dat het historiografische beroep op bronnen keer op keer op een nauwelijks weg te nemen ‘sluier van de herinnering’ (Johannes Fried) stuit.²

Wie zich bezighoudt met de biografie van Maarten Luther, stuit daarbij onherroepelijk op een groot aantal (zelf)-interpretaties die tot op de dag van vandaag bepalen hoe hij wordt gezien. Er is zo veel over hem bekend – en toch is er veel waarvan niet duidelijk is hoeveel waarheid de overlevring nog bevat. Van nog groter belang is echter het feit dat wie nu over Maarten Luther spreekt, altijd al op de hoogte is van wat hij teweeg heeft gebracht. Die grote invloed was tijdens zijn leven natuurlijk nog volstrekt niet te voorzien. Nu weet men dat de persoon over wie we spreken ooit de geschiedenis in zou gaan als hervormer. Tot Luther zelf drong dat pas laat door, en ook toen slechts geleidelijk.

Het volgende gedachte-experiment zou ons kunnen helpen. We kunnen proberen Luther zo lang mogelijk te lezen alsof we niet weten dat er met hem een nieuwe richting werd ingeslagen in kerk en samenleving, en dat er met hem – hoewel dat misschien bijna niet voor te stellen is – zelfs een geheel nieuw tijdperk in de wereldgeschiedenis begon. Ik wil proberen om hem vanuit dit experimentele perspectief in eerste instantie te begrijpen als een laatmiddeleeuwse figuur die soms aarzelend, soms vooral omdat de ontwikkelingen om hem heen hem ertoe dwingen, tot zijn conclusies komt, maar niet met zijn afkomst wil breken – en dat uiteindelijk misschien ook niet werkelijk doet.

Dat betekent dat de autobiografische sporen die Luther zelf heeft nagelaten alleen met enige omzichtigheid kunnen worden gebruikt. Die kunnen dus niet het uitgangspunt van mijn studie worden. De latere Luther is zich bewust van zijn positie en geeft een nieuwe duiding van zijn eerdere leven: de hervormer bespreekt zijn leven van vóór de reformatie aan de hand van maatstaven die hij pas daarna ontwikkelde. Wie hem daarin niet zomaar wil volgen, niet zomaar zijn

persoonlijke herinneringen wil overschrijven, zal tot een kritisch onderzoek van die herinneringen moeten komen. De diepste laag waar de biograaf doorheen zal moeten prikken is de zelfinterpretatie van zijn object van studie: het beeld dat Luther steeds weer van zichzelf schetst in zijn brieven, tafelredes en andere teksten. Op grond daarvan kan een biograaf immers maar moeilijk beweren dat hij de authentieke Luther op het spoor is gekomen. Maar misschien slaagt hij er wel in de plausibele contouren te schetsen van een man uit die tijd, iemand bij wie men minder zoekt naar de invloed van wat voorafging, dan naar wat er met hem begon: iemand die men onbewust altijd al aan de hand van zijn latere, rijpere reformatorische theologie beoordeelt.

Deze aanpak heb ik eerder al eens uitgebreid beredeneerd en toegepast in de hierboven genoemde biografie. Het boek dat nu voor u ligt is een verkorte versie daarvan, waarin de structuur van dat eerdere werk echter wel bewaard is gebleven. Waar mogelijk zijn bepaalde passages letterlijk overgenomen. Het geheel is bewerkt, geactualiseerd en bovenal in een wat lichter verteerbare vorm gegoten.³

I

De zoon: voorbestemd voor het hogere

Ik erken dat ik de zoon ben van een boer uit Möhra bij Eisenach, maar ik ben nochtans doctor in de Heilige Schrift, en vijand van de paus.²¹ Zo verdicht Maarten Luther in een tafelrede maar liefst drie generaties: het verhaal van de klim op de maatschappelijke ladder die we bij zijn ouders al zien, en die in hem, geleerde en hervormer, een hoogtepunt bereikt. Hij stamde uit de familie Luder. Die naam zullen we ook blijven gebruiken tot het moment in 1517, waarop hij zelf de schrijfwijze veranderde in de ons bekende vorm ‘Luther’. Zijn grootvader Heine, een boer uit Möhra, dat op een paar kilometer ten zuiden van Eisenach ligt, genoot enig aanzien en was relatief welgesteld. Diens zoon Hans koos als mijnwerker een beroep dat geografische en sociale mobiliteit met zich meebracht. In Margarete Lindemann vond Hans een echtgenote uit een van de vooraanstaande families van Eisenach. Maarten Luthers familieachtergrond was dus een dynamische mix: een vader die zich als zelfstandige had moeten vestigen en een moeder uit de betere kringen. Het is dan ook dit milieu van sociale klimmers dat vormend zal blijken te zijn.

Zijn vader was, ondanks tijdelijke problemen die hij ondervond, een succesvol man. Later zou hij naar het graafschap Mansfeld verhuizen om daar te profiteren van de bloei in de kopermijnbouw, maar aanvankelijk vestigde hij zich in Eisleben. Op 10 november 1483 (of misschien was het 1484) kregen de Luders in Eisleben – waarschijnlijk nadat ze eerder al een zoon op jonge leeftijd hadden verloren² – opnieuw een jongen. Toen ze hem de volgende dag lieten dopen, kreeg hij daarbij zoals gebruikelijk was de naam van de heilige wiens naamdag het was: Maarten. Kort daarna verhuisde het gezin naar Mansfeld. Hier kon Hans Luder een hut pachten en zich zo vestigen als een soort kleine zelfstandige mijnwerker. Uit de spaarzame informatie over Luthers ouderlijk huis komen we weinig te weten over de emotionele verhoudingen. Uiteindelijk vinden we alleen informatie over conflictsituaties. Zo lezen we over de vader: ‘Mijn vader voer eens zo hevig tegen mij uit dat ik voor hem vluchtte en bang voor hem bleef, tot ik weer aan hem gewend was geraakt.’³ Hier zien we de typische aard van een hardwerkend en zuinig huishouden. Toch was het gezin niet zonder warmte: de keerzijde van zijn vaders woede was diens angst dat hij zijn zoon misschien te hard gestraft had. En zoals we weinig te weten komen over de onderlinge verhoudingen in het gezin, zo vinden we ook weinig over de religieuze opvoeding. Dat Maartens moeder steeds weer het lied ‘Mir und dir ist niemand hold, das ist unser beider schuld’ (Jou en mij is niemand gunstig gezind, daaraan zijn wij beiden schuld) zong,⁴ doet weliswaar vermoeden dat haar godvruchtigheid niet bijzonder levenslustig was, maar meer ook niet. Afgaand op een latere herinnering zal Maarten waarschijnlijk van zijn ouders een zeker catechetische basisvorming⁵ hebben meegekregen, maar ook een duidelijk antiklerikalisme.⁶

Wanneer we de godvruchtigheid van zijn ouders proberen te begrijpen tegen de achtergrond van onze huidige kennis over de wereld van de late middeleeuwen, dan tekent zich een enorm breed spectrum af. Enerzijds het zachte, liefdevolle godsbeeld van de mystici, anderzijds een meer veruiterlijkt en soms ook angstiger godsbeeld. De Luders waren eerder tot dat laatste geneigd. De duivel was een constante factor in opvoeding en godvruchtigheid⁷ – en zou Luther gedurende de rest van zijn leven blijven begeleiden. Maar terwijl Luther in dit opzicht als oudere man nog altijd werkte met wat hem als kind was geleerd, was dat wat betreft de persoon van Christus volstrekt niet het geval: zijn ouders zullen hem waarschijnlijk het van angst vervulde beeld van Christus als de rechter bij het jongste gericht hebben voorgehouden,⁸ waarvan hij later, mede dankzij zijn geestelijk begeleider in het klooster, afstand nam.

Nog belangrijker voor zijn verdere levensweg was dat hij dankzij zijn vader, en waarschijnlijk in de hoop nog verder te klimmen op de sociale ladder, een uitstekende opleiding kreeg. Eerst bezocht Maarten, waarschijnlijk vanaf 12 maart 1491, de school in zijn thuisstad Mansfeld. Het onderwijs was in het Latijn en voornamelijk gericht op taalvaardigheid, het zogenaamde trivium. Dat werd aangevuld met elementaire geloofsinhouden: het onzevader en de geloofsbelijdenis. De bescheiden mogelijkheden van de school in het kleine Mansfeld waren zijn eierzuchtige ouders kennelijk te beperkt. In 1497 (of misschien al in 1496) verwisselde Maarten Luder deze school voor een in Maagdenbrug, en een jaar later een in Eisenach. Die eerste wissel was waarschijnlijk mogelijk geweest vanwege de sociale contacten van zijn ouders. Door de schoolgang in Maagdenburg ging er voor de jonge Luder in veel opzichten een nieuwe wereld open. De jongen uit de

provincie maakte voor het eerst kennis met een stad van enige omvang. Hij bezocht er waarschijnlijk de domschool en woonde er bij de ‘Nullbrüdern’,⁹ de uit de beweging van de *devotio moderna* ontstane Broeders van het Gemene Leven, die in Maagdenburg een vestiging hadden. Ook al vormden ze geen echte orde, Luder maakte voor het eerst kennis met een quasi-kloosterlijk leven, en met name met de manier waarop het geestelijke in alle aspecten van het leven terug bleef komen.

Waarom Luder Maagdenburg alweer zo snel verruilde voor een school in Eisenach, is niet meer precies te reconstrueren. De meest voor de hand liggende reden is dat hij zo weer dichterbij de buurt van zijn familie was. Via zijn hospes, Heinrich Schalbe,¹⁰ van wie hij een kamer huurde en vermoedelijk kosteloze warme maaltijden kreeg, een soort stipendium in natura, kwam hij in contact met de plaatselijke franciscanen.¹¹ Rond Schalbe en het franciscanenklooster was een kring van spiritueel en geestelijk geïnteresseerde mannen ontstaan onder de naam ‘Schalbesches Collegium’. Luder zou er zich nog lang nauw verbonden mee blijven voelen.¹² Hier bezocht hij waarschijnlijk de Georgsschule, maar hij werd hoofdzakelijk onderwezen door de vicaris van het Marienstift, Johannes Braun, die hem een humanistische scholing gaf.

In het zomersemester van 1501 bereikte Luder het doel van zijn hoogwaardige scholing: hij werd toegelaten tot de universiteit van Erfurt.¹³ In de late middeleeuwen begon een universitaire studie altijd met een tijd aan de *artes*-faculteit, dat wil zeggen een filosofische basisstudie. Hier leerde men denken volgens de regels van de aristotelische filosofie, alvorens men kon worden toegelaten tot een van de hogere faculteiten – Rechten, Medicijnen of Theologie – om daar

verder te studeren. Luders docenten Jodocus Trutvetter en Bartholomäus Arnoldi van Usingen leerden hem de artes hoofdzakelijk volgens de *via moderna*, de zich in zoverre onderscheidde van Thomas van Aquino's *via antiqua* dat ze stelde dat de werkelijkheid niet reëel (realisme), maar uitsluitend in de vorm van begrippen zou bestaan (nominalisme, terminisme of conceptualisme). Het bijzondere in Erfurt was bovendien dat men deze filosofie in de eerste plaats onderwees in de vorm zoals Willem van Ockham die had vastgelegd. Zo kwam het dat Luther later kon verklaren dat hij tot de 'sekten' van de terministen had behoord, en dat Ockham zijn leraar was geweest.¹⁴

Luders opleidingstraject in Erfurt bestond echter niet alleen uit wat hij kon opsteken uit het officiële programma van de universiteit. Vooral in het huis waar hij als student verbleef, de Georgenbourse, verdiepte hij zijn kennis van het humanisme, de beweging die zich oriënteerde op de filologische *studia humanitatis* en die zichzelf zag als het antwoord op de verstarde scholastiek. Die oppositie tegen het onderwijs aan de universiteit moet Luder ook hebben opgemerkt, en ze zal hem zijn bevallen. Kenmerkend is wat dit betreft dat hij later beweert dat hij, voordat in het klooster intrad, al zijn boeken had teruggegeven aan de boekhandelaar, behalve die van Plautus en Vergilius¹⁵ – zeker die laatste was sinds Dante de toonaangevende gids voor oudheid, en werd onder humanisten zeer hoog geacht. Dat Luder in deze tijd bovendien een begaafd musicus bleek te zijn, vormt een aanvulling op het beeld van de man die maar al te vaak uitsluitend met boeken is geïdentificeerd. Musiceren had hij geleerd terwijl hij in een ernstige crisis verkeerde. Tijdens een reis naar zijn ouders had hij zich per ongeluk levensgevaarlijk aan zijn been verwond met zijn degen, waarschijnlijk de eerste keer

dat hij oog in oog kwam te staan met de dood. Gedurende het genezingsproces leerde hij luit spelen.¹⁶

Toen hij in 1505 de graad van magister in de artes behaalde,¹⁷ had hij zich via het humanisme inmiddels een stuk zelfstandigheid ten opzichte van het systeem van de scholastieke universiteit verworven. Nu mocht hij een van de hogere faculteiten bezoeken en koos, waarschijnlijk conform de wens van zijn vader, de juridische.